

LAIMA IR ŽMOGUS¹

1. Žmogaus likimas

1-1. Laimės lemia

Buvo vienas ūkininkas, jam vieną naktį gimė sūnus. Ale kaip senovėj visur laimės valkiodavosi, tai būdavo tankei po langu girdi kalbant, kokią dalį sūnus ar duktė turės, tai jau buvo tokia mada klausyt po langu. Tep kaip tik gimė jo sūnus, tai jis ir klauso; atėjo trys moteriškės ir teip kalba:

Viena sako: „tas vaiks augs didelis ir bus turtingas“,

o kita sako: „jis mirs mažas“,

o trečia sako: „jis bus gyvas iki dvylikos metų, o kad jam sukaks dvylika metu, tai jį Perkūnas užmuš.“²

Pagal tokį tai maždaug scenarijų laimės lemia, lietuvių įsivaizdavimu, naujagimio likimą. Variantų įnešami skirtumai nėra ypač reikšmingi: laimių lėmimą kartais nugirsta tėvas, bet dažniausiai – motina ir pribuvėja arba, ypatingais atvejais, kieme ar kluone apsinakvojęs pakeleivis, kuris tuo pačiu tampa surištas su kūdikio likimu³. Paprastai po langu apsistojusios vaiko likimą apšneka trys moteriškės ir tik retais atvejais viena *Laimė* nulemia jo gyvenimą⁴. Erdvės parinkimas šiai pranašavimo scenai normalus, stereotipinis: namo siena vaizduoja *ribą* tarp dviejų skirtingų pasaulių, o langas tarnauja kaip *anga*, atžyminti mitinę, šiuo atveju vienašalę komunikaciją: nakties gūdumoje – pažymėtina, kad vaikai mitologiniuose pasakojimuose gimsta tiktai nakčia – išgirstas kalbėjimas ar šauksmas yra vienašalis, jį jį niekad „nereikia atsiliepti iš vidaus, bo sako, kad šaukianti *liga* ar *laumė*, ar *nesčėstis* ar *dvasia* iš kapinių kokia“⁵. Užtat ir mūsų atveju vien tik iš trijų moteriškių pasikalbėjimo turinio galima suprasti, „kad tai laimių būta“⁶.

1-2. Laima lemia

(Biednas žmogus girioje paklysta. Pamato žiburėlį, jėjęs atranda vieną moteriškę.) Stalas aprėdytas gėrimais ir valgymais ir patalynėms puikiai išrėdytos lovos ir viskas pazarniai. Moteriškė paguldė svečių kokioj jis nesitikėjo savo amžy lovoj. Girdžia – naktį dūzgia ing langą ir šaukia:

– *Laima, Laima*, šimts užgimė, šimts numirė – po sūdu jau Dievo. Ale kur užgimė, kaip jiems gyvent?

Laima sako:

– Kad anų stalas teip apkrautas valgymais ir gėrimais būtų ir ant tokios lovos gulėtų, kaip mano svečis šianakt guli... Ir antrą naktį apnakvino. Pareina jis vakare ing trobą – stalas tuščias, nieko nėra, nei duonos trupinėlio, lovos plikos lentos, nėra jokios patalynės nėra. Ir jį paguldė ant plikų lentų.

(Kartojasi ta pati scena su klausimu palangėje ir Laimos panašiu ir atvirkščiu atsakymu. Biednasis ima „vanoti“

Laimą):

– Teip tu, bestija, *užlėmei* man tokį vargingą gyvenimą.⁷

¹ Ši Laimai skirta studijos dalis padalinama savo ruožtu į du poskyrius, nagrinėjant iš pradžių jos santykius su atskirais žmonėmis ir tik po to – su visa žmonija.

² J. Basanavičius, *Lietuviškos pasakos yvairios*, XV, 116–117. Pabraukimai mūsų.

³ Visas pundas variantų randamas in J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 103–106; III, 315; IV, 115–123.

⁴ J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 105; II, 66–67, ir M. Davainis-Silvestraitis, *Pasakos, sakmės, oracijos*, Vilnius, 1973, p. 283–284.

⁵ M. Davainis-Silvestraitis, *op. cit.*, 122.

⁶ J. Basanavičius, *op. cit.*, IV, 115.

⁷ M. Davainis-Silvestraitis, *op. cit.*, 283–284. Pastaboje (p. 392) knygos redaktorius pažymi: „Lietuvių tautosakoje gana reta pasaka.“

Šis antrasis scenarijus skiriasi nuo pirmojo tuo, kad vietoje *trijų laimų*, lemiančių individualų žmogaus likimą, jame pasirodo viena *Laima*, nusprendžianti žmonijos, paskirstytos į atskiras gimimo klases, lemtį. Veiksmo vietos pakeitimas irgi reikšmingas: tuo tarpu kai trys laimės „valkiojasi“ po žmogiškąjį pasaulį ir komunikuoja su juo pagal kanoniškai nustatytas taisykles, žmogus į Laimos pasaulį patenka atsitiktinai, „paklydęs“, ir tampa liudininku įvykių, kurie jo tiesiogiai neliečia. Laimos gyvenvietė – girios tankumyne žiburiuojanti trobelė – tai plačiai žinomas degraduotos mitologijos stereotipas: giria – tai ne-žmogiškas, ne-kultūrinis pasaulis, kuriame galima užtikti utopines vietas ir tenai sutikti senoviškas mitines būtybes: Raganą, Laumę, Vėją, dažnai net ir „pustelninko“ rolėje Senelį Dievą. Tos vienišos trobelės girioje – tai nelyginant nuskurusio, išdraskyto senobinio panteono karikatūriniai likučiai.

Šio scenarijaus variantai skiriasi vienas nuo kito tikrai figūratyvinių priemonių panaudojimu: vietoje užklydusio svečio prabangaus ar skurdaus priėmimo galima įsivaizduoti, pavyzdžiui, pačią Laimą, kas naktį keičiančią savo rūbus ar išvaizdą ir tuo persirengimu išreiškiančią likimo kaitaliojimąsi⁸. Vietoje vienos Laimos galima išskirti ir variantą, kuriame į tą pačią trobelę kas valandą įeina vis kitaip – tai vargingai, tai vidutiniškai, tai puošniai – apsirėdžiusios kelios laimės ir atsakinėja į už lango girdimo balso statomus klausimus: tai natūrali abiejų scenarijų sumaišymo tendencija⁹.

1-3. Viena Laima ar trys laimos?

Šių dviejų scenarijų sugretinimas, nežiūrint lėmimo procedūrų panašumo ir lėmimo turinio tapatumo – juos teks atskirai ir kiek išsamiau panagrinėti – neabejotinai iškelia gana keblų klausimą: kaipgi iš tiesų yra, ar lietuvių mitologijoje abstrakti likimo sąvoka atstovaujama – figūratyviame plane – vienos dievaitės *Laimos* ar trijų deivių – *laimų*?

Laimos byla atrodo solidi: pradedant nuo XVLT a. pabaigoje Praetorijaus minimos Laimelės (= *Leumele*), dauguma XVIII a. žodynų (Brodowski, Ruhig, Mielcke)¹⁰ liudija likimo – ar gimimo – dievaitės *Laimos* – ar *Laimės* – buvimą. *Laima* yra tad tiek istorinių šaltinių, tiek ir tautosakos davinų patvirtinta mitologinė būtybė. Trijų laimų byla šia prasme žymiai silpnesnė: jų buvimas remiasi tik XIX a. etnografiniais daviniais. Tačiau likimo deivių trejybinių formą palaiko palyginamoji indoeuropiečių mitologija: lietuviškosios *laimės* atitinka tris skandinavų *nornas*, graikų *moiras*, romėnų *parkas*. Balys, patiekęs abiejų šalių argumentus, nors ir griežtai nepasisakydamas, atrodo, yra linkęs palaikyti vienos Laimos pretenzijas.¹¹

Atsisakydami būti įsprausti į šios „ar... ar“ dilemos rėmus, norėtume pasirinkti kitą, ne mažiau įmanomą „ir... ir“ hipotezę: paralelus vienos dievaitės Laimos ir trijų deivių laimų buvimas mums anaipol neatrodo nesuderinamas. Ši Laimos ir laimų koegzistencijos struktūra, atvirkščiai, tikrai primena pirmoje šio rašinio dalyje sutiktą *Aušrinės* ir jos trijų seserų situaciją. Panašiai kaip *Aušrinė*, viso pasaulio karalienė, yra feodaliniu būdu pavedusi dalį žemės valdyti savo seserims, taip ir *Laima*, vien iš paviršutinio mūsų dviejų scenarijų palyginimo, atrodo kaip hierarchiškai aukštesnė būtybė, kurios bendruosius sprendimus, liečiančius ištisas naujagimių klases, konkrečiai apskelbia, nulemdamos kiekvieno žmogaus likimą, gimdyvės namus aplankančios trys laimės.

Reikia pripažinti tačiau, kad trijų laimų konfigūracijos galutinis įtvirtinimas surištas su sunkia, atskirų studijų reikalaujančia, aiškios ribos tarp *laimių* ir *laumių* nustatymo problema. Jeigu kai kuriais atvejais ši riba atrodo neabejotina – *laimės*, pavyzdžiui (net jei jos vadinamos *laumėmis*), lemia vaiko likimą, o tėvai nuo gimimo iki krikšto¹² laiko prie naujagimio uždegtą žiburį, saugojantį jį nuo *laumių* (kartais vadinamų ir *laumėmis*), įsispecializavusių vaikų apmainingame – tai toks išskyrimas anaipol nėra

A. T. nurodomi tik lietuviški variantai (Aarne-Thompson 947 B*).

⁸ J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 105.

⁹ *Ibid.*, II, 66–67.

¹⁰ Plg. J. Balys, *Lietuvių tautosakos skaitymai*, II, 76.

¹¹ *Ibid.*, II, 78.

¹² E. Gisevius in *Lietuvinkai*, p. 143.

bendras reiškiny. Mus tiesiogiai liečiančioje srityje negalima būtent išleisti iš akių fakto, kad laumės – lygiai kaip ir nornos bei moiros – yra verpėjos ir audėjos ir kaip tokios gali pretenduoti į lietuviškojo atitikmens indoeuropiečių mitologijoje statusą. Neabejotina, kad XIX a. tekstuose gausiai paplitusios laumės yra sinkretinės figūros, įvairių skirtingų deivių sumaišymo rezultatas: tik jų bylos išsamus išnagrinėjimas gali leisti patikimiau pasisakyti ir trijų laimių konsteliacijos klausimu.

1-4. Lėmimas

Dažnai vartojamas stereotipas „taip Laima lėmė“ buvo pretekstu jau pirmiesiems lietuvių tautosakos tyrinėtojams¹³ formuluoti gana paviršutiniškus sprendimus apie „fatalizmui pasidavusią“ lietuvių tautą. Šios rūšies apibendrinimai nėra patenkinami net vien tik filologiniu požiūriu: veiksmažodį „lemti“ nėra tikslu išsiaiškinti šiandienine jo prasme ir laimės „lėmimas“ nėra likimo nustatymas, tam tikros preciziškos gyvenimo programos prie kiekvieno atskiro žmogaus prikerigimas. Vien tik paviršutiniai peržvelgus *Lietuvių kalbos žodyno* duotas įvairias žodžio „lemti“ reikšmes, matosi, kad jis reiškia, pavyzdžiui,

- (1.) *spėti*; „Tu lėmei, jog jis ženysis, ir įvyko – apsiženijo“ (J.),
- (2.) *burti*; „Kiti lem, bet aš netikiu, ka blužnis rodytum žiemos speigus“ (Trk.),
- (3.) *linkėti*; „Kiek midaus lašų išgėrėm, lemiam tiek saikų javelių“ (Klv D 162).

Pažymėtina, kad visi šie žodžio „lemti“ parasinonimai, kurių pagalba apibūdinamos jo įvairios reikšmės, priklauso veiksmažodžių, vadinamų *verba dicendi*, klasei. *Lemti* tad reiškia visų pirma „išsakyti, pasisakyti (ateitį liečiančiais klausimais)“. Šitaip išsiaiškinus pagrindinę žodžio reikšmę, net ir tos jo prasmės, kurios apibūdinamos kaip

- (4) *nuspręsti, nutarti*; „Ponas lemia tą budinką sugriauti“ (J.),
- (5) *skirti, nustatyti*; „Kodėl jūs lemtą darbą dienos n'atlikot?“ (CI 744),

turi būti aiškinamos kaip reiškiančios ne patį nusprendimą, o to sprendimo viešą deklaraciją.

Mitologiniai kontekstai tikrai patvirtina šią bendrą žodžio „lemti“ prasmę: ar tai būtų *Laima* savo trobelėje, ar *trys laimos* palangėje, nei vienu, nei kitu atveju jos nieko „nelemia“ ir žmogaus likimo nenustato, jos tik garsiai praneša („pranašavimas“ juk irgi tik pranešimo rūšis), koks naujagimio – ar naujagimių – likimas „laukia“.

Ši Laimos – ar laimų – kaip pranešėjos rolė įmanoma tik tada, jei jinai – arba jos – „žino“ likimą. *Žinojimas* – o anaiptol ne *sprendimas* – yra tad pagrindinis *Laimą* kaip dievybę apibūdinantis bruožas. Užtat ir nenuostabu, jeigu vieninteliame mūsų pažįstamame tekste, vaizduojančiame *Laimės* kovą su *Laume*¹⁴, bernas už pagalbą Laimai jos apdovanojamas *visažinojimo* dovana, tuo pačiu visažinojimu, kurį, kaip žinome, galima įsigyti Joninių naktį suradus paparčio žiedą, – sugretinimas, kuris netikėtai, už kelio posūkio, leidžia spėti, kokios dieviškos galios slepiasi už paparčio žiedo ieškojimo ritualo.

1-5. Fas et nefas

Jeigu Laimos esminis bruožas – žinojimas ir jos pagrindinė funkcija – to žinojimo apskelbimas, tai aišku, kad pats likimas randasi kitur negu Laima, kad jis yra tikrai Laimos žinojimo objektas. Likimas visuose kontekstuose pasirodo kaip laiko bėgsmas, kaip nesikeičiantis fonas, turįs tik vieną ypatybę: jis padalintas į vienas kitą sekančius *fas* ir *nefas*, geradarius ir blogadarius laikotarpius. Atsižvelgiant į keliolika mūsų žinomų variantų, tie besikaitaliojį laikotarpiai gali būti figūratyviai išreikšti keliais būdais: viena *diena* yra laiminga, kita – nelaiminga, vieną *valandą* gimęs žmogus bus turtingas, o jau

¹³ Pvz., G. Ostermeyer (1775 m.), cituojamas in J. Balys, *op. cit.*, XX, p. 76.

¹⁴ Plg. J. Balys, *op. cit.*, XX, 79.

kitą – skurdžius, prieš *gaidžius* gimęs vaikas bus vagis, o po gaidžių – vyskupas. Vienokia ar kitokia laiko trukmės periodizacija, vienoks ar kitoks periodų ilgumas yra antraeiliai dalykai ir neužtušuoja tos pagrindinės likimo sampratos, pagal kurią pats laikas, į kurį įsirašo mūsų gyvenimas, yra geradaris arba blogadaris ir turi savyje laimės ir nelaimės pradus.

Pastaba. Šis binarinis laiko padalinimas gali pasireikšti ir semantiškai iš anksto numatomo trečiojo, tarpinio termino įvedimu: šalia dviejų kraštutinių polių – vaikas gyvens arba mirs – pasirodo ir trečiasis kompleksinis terminas – „ir gyvens, ir mirs“ (t. y., pvz., pagyvenęs 12 metų, staigiai mirs); šalia dviejų polių – bus turtingas arba skurdžius – atsiranda trečias, neutralus terminas – „nei turtingas, nei skurdžius“ (t. y. vidutiniškas), šis antrosios generacijos terminų pasirodymas nepakeičia paties laiko išdalinimo principo.

Grįžtant prie mus dominančios lėmimo sąvokos, galima manyti, kad jinai šiek tiek išryškėjo, išryškinus *Laimos* toje procedūroje vaidinamą rolę. Laima, pasiremmdama savo žinojimu, atlieka gana aiškią funkciją: jinai nustato ryšį tarp pavienių įvykių ir moduluoto laiko bėgsmo. Įrašydama tokius atsitiktinius įvykius kaip gimimą į laiką, suprastą kaip pastovius visatos rėmus, jinai duoda prasmę žmogaus gyvenimui: ryšio tarp atsitiktinumo ir būtinybės nustatymas tam tikra prasme panaikina atsitiktinumą jau vien tuo, kad jisai tampa įrašytas į pasaulio tvarką.

1-6. Laikas ir Gegutė

Jeigu Laikas savo nesustabdomu bėgimu – „laikas ir puodu užvožtas bėga“, sako senųjų išmintis¹⁵ – pagimdo būtinybės sąvoką, tai jo kategorizacija, jo dalinimas į *fas* ir *nefas* pasikartojančius laikotarpius jau yra tos trukmės organizavimas, pagrindžiantis kosminę tvarką.

Norint kiek plačiau išsiaiškinti šitokią laiko sampratą, negalima apsieiti nors trumpai nepalietus kitos likimo deivės, pasireiškiančios *Gegutės* pavidalu, problematikos. Laikas, kurį „žino“ ir kuriuo rūpinasi *Gegutė*, yra taip pat ciklinis, tiksliai periodai, kurių pagalba jis organizuojamas (kurių pagalba *Gegutė* daro savo skaičiavimus ir apskaičiavimus), yra vienus metus trunką laikotarpiai. Nors metai kartojasi vieni po kitų, tačiau šiuo kartojimusi įsteigta pasaulio tvarka nėra iš anksto garantuota: nesuvaldomos žiemos galios kasmet atpalaiduoja varžtus, išlaisvina visas gaivalines gamtos jėgas, „gadina“ laiką, jo vietoje grasindamos įvesti chaosą. Gegužės funkcijos, pasireiškiančios pirmu pavasarinu kukavimu, yra tad dvejos: iš vienos pusės, ji praneša chaoso pabaigą ir naujos tvarkos įvedimą¹⁶, o iš kitos, ji iš naujo užfiksuoja daiktus ir žmones, sustingdydama žmonių veiksmus ir paversdama juos būsenomis. Panašiai kaip *laimės*, prisistačiusios vaikui gimstant, užfiksuoja šį įvykį, prikerdamos jam gyvenimą kaip pastovią būseną, taip ir *Gegė* savo pirmu užkukavimu – nelyginant kino operatorius staigiai sustabdydamas filmo sukimąsi – sušaldo žmonių veiklą, paversdama ją likimu: bedirbant kukavimo pagautas žmogus visą metą dirbs, gulintis žmogus visus metus bus tinginys, nevalgęs – badaus, o su pinigais užkukuotas bus turtingas¹⁷. Ir vienu, ir kitu atveju – žmogui gimstant ar pasauliui atgimstant – likimo intervencija atsitiktinumą paverčia būtinybe.

Jeigu šios ciklinio laiko organizavimo funkcijos – nors ir paklusnios bendrajam lėmimo modeliui – leidžia įsivaizduoti *Gegutę* kaip savarankišką dievaitę, tai kiti jos bruožai ir kitos jos veiklos sferos turi didelio panašumo su *Laimos* asmenybe ir jos veikla. Kaip ir Laima, *Gegutė* yra vieniša, vyro neturinti, vaikais nesirūpinanti būtybė; lygiai kaip šalia *Laimos* pasirodo trys *laimės*, taip ir vienišos *Gegutės* vietoje kartais

O ir atlėkė trys *raibos gegės* vidur tamsios nakties.¹⁸

¹⁵ LKŽ (Vs).

¹⁶ Neužkukuotos gyvatės ar rupūžės, pvz., yra ypač gaivalingos ir tinka vaistams. Maudytis vandenyje galima tik išgirdus kukutę (LKŽ).

¹⁷ Gausūs pavyzdžiai randami LKŽ.

¹⁸ LKŽ (D20).

Gegutei ne tik priskiriamas kartais žmogiškas pavidalas:

Ant žalio berželio sėdėdama,
Ant aukso krėslelio rymodama,
Šilko skarelę siuvinėdama,
Aukso kamuolėlį ritinėdama,¹⁹

jinai, kaip matome, vaizduojama kaip siuvėja, – ir tai ją priartina prie jau minėtų norų ir moirų.

Laikas, suvokiamas kaip trukmė, apribojamas inchoatyviniu, įžanginiu, ir terminatyviniu, baigiamuoju, aspektais. Matėme, kad Laima rūpinasi žmogaus įžengimu į gyvenimą, o Gegutė – metų atsinaujinimu, jų pradžia. Bet ir baigiamasis veiksmas joms abiem charakteringas: tuo tarpu, kai Laima sprendžia mirties klausimus ir nustatinėja jos laiką, Gegutė ne tik kad išpranašauja savo kukavimu vienos ar kitos būsenos pabaigą (piemenavimo, mergavimo ar bendrai gyvenimo galą)²⁰, jos kukavimas, atlikus jai savo pavasarinės funkcijas, iš viso reiškia nelaimę arba tiesiog mirtį²¹. Dar daugiau: poetinėmis mįslės priemonėmis Gegutė betarpiškai surišama su žmogaus lydėjimu į kapus:

Einu keliu šakelių,
Radau vindą vinduojantį,
Ant to vindo gegutę kukuojančią.²²

Paskutiniu pavyzdžiu įrašykime keistą iš pažiūros žmonių įsitikinimą, kad gegutė, vasarą iškukavusi, žiemai į vanagą pavirsta²³. Palyginus šį mitologinį faktą su pastebėtu Laimos apsirėdymo ir išvaizdos kaitaliojimu, išreiškiančiu laimingą ar nelaimingą laiko tarpą, ir Gegutės metamorfozė darosi suprantama: pagadintą žiemos laiką atitinka plėšrusis *Vanagas*, taip kaip pavasarį praneša savo pozityvią išvaizdą atgavusi *Gegutė*.

Nenuostabu tad, kad elgetos pavidalu po žemę vaikščiojąs *Senelis Dievas* ne tik pavaduoja Laimą, lemdamas naujagimių likimą, bet kartais uzurpuoja ir Gegutės funkcijas: atsidėkodamas už gražų priėmimą nakvynėn, jisai šeimininkui „duoda *laimę*“, paskirdamas, kad tai, kuo pradės dieną, visą gyvenimą darytų²⁴.

Šis trumpas ir tik dalinis – nes nepaliesta, pavyzdžiui, Gegutės, kaip moterų luomo užtarėjos, figūra – Gegutės bylos išdėstymas jokių galutinių išvadų negali pasiūlyti, jis norėtų tik paskatinti naujus šioje srityje ieškojimus.

1-7. Lėmimo turinys

Sugrįžus prie siauresnės, Laimos – ir laimų – figūromis pridengtos semantinės teritorijos, tenka pagaliau pasistatyti sau klausimą, ką būtent Laima – ar laimos – lemia, kokiomis prasmės kategorijomis jų lėmimas pasireiškia. Atsakymas į šį klausimą gana paprastas: nors mūsų nagrinėtas jau minėtų dviejų scenarijų korpusas (su keletu degraduotų ar kiek nukrypstančių variantų) palyginti neplatus, tačiau laimų liečiamos temos jame taip pastoviai kartojasi, jog lengva iš pirmo žvilgsnio atskilti du svarbiausius, bendruosius lėmimo parametrus. Laimės operuoja dviejų binarinių kategorijų:

- (a) gyvenimas vs mirtis
- (b) turtas vs skurdas

rėmuose, šie du parametrai, nežiūrint kokia eilės tvarka būtų sudarytas trijų laimų dialogas, yra, logiškai paėmus, hierarchiniame tarpusavio santykiyje: visų pirma turi būti išspręstas naujagimio

¹⁹ *Liet. taut.*, V, 917–918 (Onuškis, 1902).

²⁰ Žr. gausius pavyzdžius *LKŽ*.

²¹ Plg. „šitiš tu, ragana, tu vėl nelaimę iškukuosi!“ (Ds) ir „Gegužė iškukuos bekukuodama“, t. y. jebi kas mirs (burta) (J.) in *LKŽ*.

²² *Liet. taut.*, V (Minklės: 6430).

²³ „Vos vieną mėnesi iškukavus, gegužė pavirsta vanagu.“ *LKŽ* (S 187).

²⁴ J. Basanavičius, *op. cit.*, XXX, 68: geras šeimininkas, skaičiaus pinigų, tampa turtingu, o pavyduolis, išėjęs su reikalais, tupi visą gyvenimą.

gyvenimo ar mirties klausimas ir tik po to, gyventi palikto vaiko atveju, galima nustatyti, ar jis bus turtingas, ar ne.

Ši paprasta likimo taksinomija pasipildo dar dviem šalutinėmis temomis:

(c) kartais naujagimiui numatomas nepaprastas likimas, pasireiškias jo išsiskyrimu iš savo *luomo*: laimės lemia, pavyzdžiui, kad vaikas užaugęs bus „vagis“ arba „vyskupas“ (kartais – „kunigaikštis“).

(d) dar retesniais atvejais likimas pasireiškia žmogaus išėjimu iš savo *luomo* nebe vertikaline (į aukštesnį ar žemesnį statusą), bet horizontaline, centrifugine prasme: vaikas tada laimę suras išeidamas iš savo bendruomenės ir sekdamas savo gabumus, savo „talentą“²⁵ (tapdamas, pvz., pirkliu).

Reikia pastebėti tačiau, kad šiedu papildomi parametrai dažniausiai pasilieka tik atmetamų galimybių forma, kad mūsų naudojami tekstai neturi tendencijos juos naratyviškai išvystyti. Tai visai suprantamas dalykas: šie etnografiniai tekstai atspindi paskutiniųjų amžių uždara lietuviško kaimo visuomenę, kurioje vyrauja pastovūs socialiniai santykiai, paremti įsitikinimu, kad materialinė gerovė yra nekintančio „naudos“ kiekio padalinimo tarp pastovaus žmonių skaičiaus rezultatas: vieno žmogaus praturtėjimas atitinka neišvengiamai kito žmogaus nuskurdimą, tiek turto, tiek ir žmonių įėjimas arba išėjimas iš tokios uždaros ekonominės sistemos vertinamas kaip nenormalus reiškinys. Užtat, atidedant, bent laikinai, į šoną šiuos centrifuginius laimės poreiškius, tenka sukaupti mūsų dėmesį į dviejų pagrindinių parametru – gyvenimo ir mirties, turto ir skurdo – kruopštesnį nagrinėjimą.

2. Gyvenimas ir mirtis

2-1. Būtinybės svoris

Tai, kad *Laima* kai kurių šaltinių vadinama „gimimo dievaite“²⁶, dar nereiškia, kad jinai tiesiogiai prisideda prie naujosios gyvybės susidarymo ar išsivystymo proceso: vaisingumą skatinančios – *Žemyna* ir *Austėja*²⁷ – nuo jos nepriklauso. *Laima* yra gimimo dievaitė jau vien dėl to, kad jinai dalyvauja jame, tardama savo lemiantį žodį. Tarp gimimo ir gyvenimo pradžios yra tarpas, gerai suprantamas tose visuomenėse, kur naujagimių mirtingumo procentas pakankamai aukštas.

Laimių lėmimas, kad vaikas „gyvens“, yra tad savarankiškas aktas, pranešas, (a) kad jis nemirs gimdymo metu arba tučiuojau po gimdymo, bet drauge ir tai, (b) kad jam priskiriamas tam tikras laiko tarpas, vadinamas „gyvenimu“, kurį jam teks praleisti: „Be laiko nemirsi, kiek lemta – gyvensi“²⁸, sako liaudies išmintis. Kitas šio nulemtu periodo sinonimas – tai „amžius“: žmogus senajame lietuviškame kultūriniam kontekste nemiršta, kaip kad dabar priimta, nuo kokios nors ligos, jis miršta dėl to, kad jo „amžius pasibaigia“²⁹.

Logiška tokios pažiūros išvada: žmogus negali sauvaliai nuspręsti nutraukti jam lemtą gyvenimą. Čia reikia numatyti du skirtingus – *bedalio* ir *nelaikio* – atvejus.

Suprantama, kad *bedalis* žmogus – tasai, kuriam *Laima* nepaskyrė jokios dalies – viską išbandęs, nori pasitraukti iš gyvenimo. Neturėdamas net virvagalio, jis išeina į girią, ieškodamas „smagaus terpšakio“³⁰ pasikorimui. Kitas toks *bedalis* veltui bando pasiskandinti³¹. Trečiasis pagaliau eina „gyvas į žemę įsikasti“. „Kaip kur tik kasa – vis akmuo, kaip tik kur kasa – vis akmuo ir akmuo, niekur jis negali įsikasti: „jau kad, sako, nėra dalies, tai nėra – nėra galą sau pasidaryti negaliu“³²

²⁵ M. Davainis-Silvestraitis, *op. cit.*, 155–157, 216.

²⁶ „Bei der Geburt rufen einige Nadraver noch die Laime oder Goettin der Geburt an.“ M. Praetorius in J. Balys, *Liet. liaudies pasaulėjauta*, p. 80.

²⁷ J. Lasicius, *De Diis...*, p. 41.

²⁸ LKŽ: KrvP (Mrk).

²⁹ Tai mano bičiulio A. Liutkaus dažnai pasakota žemaitiška humoreska.

³⁰ J. Basanavičius, *op. cit.*, XV, 10–11.

³¹ M. Slančiauskas, *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, Vilnius, 1975, 358.

³² J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 119.

Kiek kitokia yra *nelaikio* – arba *nelaikšio*³³ – situacija: „Tankiausiai žmones gaudina tokiose vietose, kur koks yra pats sau galą pasidaręs. Arba jei ir kits kur kokį vagį nušauna arba užmuša, tai *kiek tas metų būtų gyvenęs ant svieto*, tiek metų naktimis žmones vedžioj, klaidin. Kai kada toks nelaikis...“³⁴ Šiuo antruoju atveju, kaip matome, gana kazuistiškai išsprendžiama problema, suderinant du prieštaraujančius dalykus: akivaizdžius faktus, kad žmonės vis dėlto atsitiktinai nugalabijami arba patys nusižudo, su įsitikinimu, kad žmogui lemtas gyvenimas turi būti išgyventas. Nelaikis tęsia iki galo – tik susilpninta forma – savo skirtą gyvenimą.

Tai, kas tinka gyvenimo pradžiai, tinka ir jo pabaigai: žmogus ramiai laukia, kol jo amžius pasibaigs ir, jausdamas besiartinantį galą, atsigula į lovą, sukviečia – nelyginant Liudvikas XIV – savo vaikus ir anūkus, gimines ir artimuosius, palaimina juos ir numiršta sau. *Giltinės* rolė čia ribota: visi jos įvaizdžiai, pristatantys ją kaip barškančiais kaulais, dalge ginkluotą šmėklą, pjaunančią ar draskančią žmones, yra tik vėlesnis krikščionybės įnašas. Jos pagrindinė funkcija – nustatyti, ar jau *laikas* mirti, ar dar ne; pirmuoju atveju jinai atsistoja ligonio galvūgalyje, antruoju – kojūgalyje: „Dar tą kartą paspyriau giltinę vs dar tą kartą iszlykau smerties“³⁵, sako iš sunkios ligos pakilęs žmogus. Ir jei kartais atsitinka, kad koks išmanus „daktaras“ sugeba uždaryti *Giltinę* į bačkelę ar į geležinį grabą, nebeleisdamas jai atlikti savo pareigos, žmoniją ištinka nelaimė: „Daugiau nieks nuo to laiko niekur nebemirštą, ir gana. Mažai kas ir besergą. Ar tris šimtus metų, (ar) ką, taip ir praleidęs. Daugybė svieto atsiradę. Vis gimstą, augą ir senstą, o nieks niekur nebemirštą. Parsenę, pražilę, išbalę stov visi, ir gana. Emę rugot ir ant pono Dievo, saką: – Užmiršo mums ponas Dievs!“³⁶ Gyvenimas ir mirtis yra pastovūs, ne tik neišvengiami, bet ir reikalingi kosminės tvarkos dėsniai.

2-2. Dievų išrinktieji

Kai žmonės kalba, pasakoja apie gyvenimą ir mirtį, jie retai kada liečia tai, kas normalu ir savaime suprantama. Užtat ir nenuostabu, kad mūsų turimi laimių lėmimo pavyzdžiai beveik be išimties pasakoja apie nepaprastus lėmimus, kai vaikui nuskiriama kartu ir gyventi, ir mirti. Reikalas eina čia ne apie natūraliai išgyvenamo amžiaus priskyrimą, bet apie gyvenimo apribojimą mirtimi, kuri nepagrįsta niekuo kitu, kaip tik laimių lėmimu. Tokia pasaulio tvarkai prieštaraujanti mirtis rodo ne tik absoliučią likimo galią, bet ir dievu, su ja surištą, suverenumą. Mitologiniu požiūriu tai itin įdomi medžiaga.

2-2-1. Perkūno galia

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad toks nepaprastas lėmimas išryškina likimo galią nustatyti ne tik tikslų mirties laiką (pavyzdžiui, „dvylikuos metuos dvylikėj dienos“), bet ir jos precizišką būdą. Taip bent mano vienas iš liaudies „filosofų“, *Laimos* vietoje leisdamas pasireikšti Senam Diedukėliui (kuris ne bet kas, „ale jau Dzeivas – kadai anas vaikščia per žmanes“): „Jau kaip gimsta vaikas, tai Dzeivas ažuļaja jam, *kokiu smerciu mirc* – vienam paskarc, kitam nuskysc, trečiam sudegc.“³⁷

Tačiau keistu būdu mūsų tiriami daviniai neatitinka šio logiško galvojimo. Duodami Perkūnui specialią egzекatoriaus rolę, jie leidžia susieti šią trumpalaikę mirtį tik su dviem gamtos elementais – vandeniu ir ugnimi.

Laimių lėmimas, kad, vaikui sulaukus tam tikro amžiaus (pvz., dvylikos ar septyniolikos metų), jį užmušias *Perkūnas*, mūsų nestebina, nes jis tik patvirtina vieną iš pagrindinių jo funkcijų – pasaulio tvarkos priežiūrą ir jo įstatymų vykdymą. Liaudies išmintis, kuri sako: „jagu Perkūnui bus lemta, tai jis mane i stubo ras“³⁸, papildydama šią interpretaciją, vis dėlto atkreipia mūsų dėmesį ir į tai, kad

³³ LKŽ.

³⁴ M. Slančiauskas, *op. cit.*, 175.

³⁵ A. Kossarzewski, *Litvanica*, in *Taut. darb.*, XXX, 130.

³⁶ M. Slančiauskas, *op. cit.*, 247–251.

³⁷ *Tautosakos darbai*, XV, 263–264.

³⁸ LKŽ (Erž).

Perkūnas vykdo tik tai, kas jam yra *lemta*: jo galia, nors ir toli siekianti, yra tiktai vykdomojo pobūdžio.

Norėdami apginti savo sūnų nuo tokio likimo, kunigaikštis – ar ponas, ar tėvas – sugalvoja statyti slėptuvę, tai iškasdami gilų, išmūrytą rūšį, tai pastatydami trobelę iš storos geležies, tai tvirtą mūro bokštą. Užėjęs *Perkūnas* sudaužo bokštą, perskelia pusiau geležinę trobą, papilia skiepa „sinkiau miltų“. Deja, vaiko slėptuvėje nesama: jis pasislėpęs „sode po lapais“³⁹ ar, kaip jis juokais paaikšina, „po kopūsto lapu“⁴⁰ arba pagaliau „nuvėj(ęs) un aukštą kalną, acigul(ęs) į Dievų meldž(iąs)“⁴¹.

Perkūno galia nepakankama, lėmimas neišsipildo ir mirtin pasmerktas vaikas lieka gyvas.

Šių įvykių išaiškinimas nelengvas. Į akis krenta tačiau du charakteringi bruožai. Visų pirma, vaiką apsaugoja ne tėvo parinktos gynimosi priemonės, naudojančios jėgą prieš jėgą – įrašytos į tą pačią veiklos dimensiją, – bet sūnaus nekaltas žinojimas, kad išsigelbėjimo reikia ieškoti kitur. Iš kitos pusės, *aukštam kalne gulinčio* vaiko malda į Dievą rodo ne tik, kad tasai dievas nėra krikščioniškasis Dievas, ne tik, kad jis yra galingesnis už *Perkūną*, bet kad jo galioje yra likimo sprendimo pakeitimas: tas pats Dievas X, kurio nuostatus žinodama, *Laima* skelbia savo lėmimus.

2-2-2. Mirtis ir vanduo

Visai kitaip dalykai vyksta, kai vaikui nulemiama mirti prigeriant savo tėvo „šoželkoj“ arba „šulnyje“. Apsisaugojimo priemonės čia, tiesa, irgi vartojamos: prūdas aptveriamas tvora, šulinyš užrakinamas, užkalamas „jaučio skūra“, – tačiau jos tik pabrėžia lemties neišvengiamumą. „Pakilo audra, tai net baisu: perkūnas viens paskui kito trunkė, vėjas rūmus vertė, o lietūs kaip iš kibiro pylė... Persigando visi: žiūri, nēr vaiko!... ir rado ant šulnio, ant skūros prigėrusį. Todėl ir priežodis: teip Laimė lėmė!“⁴²

Šis variantas – įdomus jaučio odos, greičiausia kaip homeopatinės priemonės, įvedimu – sudaro įspūdį, kad vaikas, prigerdamas tos odos įdubime, lyg ir savanoriškai priėmė mirtį. Kiti variantai nebando net prigėrimo iliuzijos sudaryti: kūdroje prigerti turėjusį vaiką žmonės randa negyvą pas tvorą, kuria kūdra buvo aptverta⁴³; antras šulinio variantas rodo vaiką, kuris visą laiką „apie šulnį ir apie šulnį. Anas atsigulė ir šulnia ažuđangscia, i putas išieja, i negyvas vaikas“⁴⁴. Taigi lėmimo išsipildymas nėra tiesiogiai susijęs su pačiu prigėrimo faktu, o su žmogaus mirties pagalba įvykstančiu „susijungimu“ su *vandeniu* ar, tiksliau sakant, su dievybe, kurios žinioje randasi šis gamtinis elementas.

Jeigu lėmimai, susiję su *Perkūno* nepasisekusia intervencija, mums leido negatyviai apibūdinti „Dievą X“ kaip galingesnį už *Perkūną* ir kaip galintį laisvai disponuoti žmonių likimu, šie pastarieji pavyzdžiai įneša naują, pozityvų šios dievybės definicijos elementą – jos glaudų ryšį su vandens sakralumo sfera. Pirmoji šios studijos dalis, išryškinusi *Aušrinės*, jūrų karalaitės, ir *Mėnulio*, jos vyro ar kartais tėvo, vandeninį charakterį, papildo dabar naujais, likimą liečiančiais, atributais⁴⁵.

2-2-3. Mirtis ir ugnis

Paskutinė lėmimo rūšis turi ypatingą, sąlyginę formą: *Laimės* lemia, kad naujagimis tol bus gyvas, „kol šita kruvutė malkų nesudegs“⁴⁶, „kol šis pundelis malkų susikurys“⁴⁷, „kol meduogalėliai susikūręs“⁴⁸. Šis sąlyginai užtikrinto gyvenimo pažadas turi aiškią kontraktualinę struktūrą, sudarytą

³⁹ J. Basanavičius, *op. cit.*, IV, 116–117.

⁴⁰ M. Slančiauskas, *op. cit.*, 214.

⁴¹ *Taut. darb.*, IV, 263.

⁴² J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 104.

⁴³ *Ibid.*, IV, 117.

⁴⁴ *Taut. darb.*, IV, 263–264; plg. M. Slančiauskas, *op. cit.*, 132.

⁴⁵ Šia proga galima priminti visiems žinomas sakmes apie Mėnulį, įtraukiantį į save šulininį vandens einančią merginą: jos iš esmės nesiskiria nuo vaiko prigėrimo šulinyje.

⁴⁶ J. Basanavičius, *op. cit.*, IV, 115.

⁴⁷ *Ibid.*, III, 315.

⁴⁸ *Ibid.*, I, 104.

homologacijos principu: malkos – tai medžiai, skirti ugniai taip, kaip žmogus skirtas mirčiai:

Malkos ≅ sudegimas
žmogus ≅ mirimas,

kur santykis tarp žmogaus ir malkų – metoniminis, toks pat kaip jau nagrinėtų vilko ir plauko, slibino ir kiaušinio santykiai.

Reikia tačiau pabrėžti, kad laimių pasiūlytoji sutartis pagrįsta *tikėjimu*: užlemtas kūdikis, jau išaugęs į vyrus, miršta, nes jis sudegina malkų krūvutę, o sudegina jis ją todėl, kad netiki ne tik į laimių lėmimą, bet tuo pačiu ir į ugnies galią nutraukti jo gyvenimą. O kad toji ugnis ne kas kita, o namų židinio *Gabija*, nurodo paskutinysis iš trijų mūsų pasirinktų variantų, kur meduogalėlius pakiša po ugnimi ne jis pats, o jo pačios motina, jam nesant su dukterimi apžiūrinėjusi skrynią, kurioje jie buvo paslėpti: sutarties sulaužytojas čia yra šeimos bendruomenei svetimas asmuo.

Mūsų pamažu, logiškų prielaidų pagalba atstatomas „Dievas X“, likimo valdovas ir sakralinės vandens sferos viešpats, pasireiškia dabar kaip tikėjimo – ir ypač pasitikėjimo šventa ugnimi – garantas. Žinant, kad *Gabija*, taip pat kaip Romos židinio ugnis, yra tikrai tautinės bendruomenės ugnies metonimas, kad jiniai kasmet turi būti iš to bendro šaltinio atnaujinama, galima be didelio pavojaus siūlyti hipotezę, mūsų Mitros pobūdžio *Dievui X* priskiriant ir amžinosios ugnies – o tuo pačiu ir suvereninės ugnies – pirmą kartą uždegtos pirmajam didžiajam kunigaikščiui Šventaragiui sudeginti, kultą. Bet tai jau kita, atskiros studijos reikalinga, tema.

Atstatomo dievo figūrai išryškinti reikia pagaliau pridėti dar vieną pastabą. Mums žinomi nepaprastų mirčių pasakojimai rodo mirtį, pasireiškiančią arba paskendimo, arba simboliško sudegimo formomis, o tačiau joks tekstas nekalba apie normaliai laukiamą, mūsų „liaudies filosofo“ numatytą, pasikoro procedūrą. Šio praleidimo priežastis aiški: pakaruoklis tiesiogiai ir neabejotinai, ne tik lietuvių, bet ir kitose indoeuropiečių religijose, priklauso *Varūnos-Velnio* karalystei⁴⁹, pasikoroimas tad negali būti *Laimos* nulemtas, nes jis priklauso kito, ne mažiau suvereninio dievo valdžios sferai. Turėdami galvoje indoeuropiečių suvereninių dievų triadą, esame priversti konstatuoti, kad atskyrus, iš vienos pusės, *Indros-Perkūno* galios sritį, išskyrus čia nenagrinėtą, bet numatomą *Varūnos-Velnio* suverenumo sferą, likimo ir pasaulio tvarkos nustatymo funkcijoje pasilieka vienas *Mitra*, kuriam mes dar neskubame ieškoti lietuviškojo atitikmens, vadindami jį Dievu X.

2-3. Laimos sesuva Giltinė

Mums jau gerai pažįstamas scenarijus – bedalis žmogus, išėjęs į pasaulį ir girioje randęs trobelę, o joje *Laimą* – kartais išsivysto nelaukta kryptimi. Bedalis, supratęs, kad turi reikalo su Laima, nepriskyrusia jam dalies, puola ją mušti, reikalaujamas skriaudos atitaisymo. Laima tada dažniausiai pažada jam pačią, iš kurios dalies jis galėsias laimingai gyventi. Tačiau retkarčiais pasakojimas prasitęsia kitaip:

– Nustok, nustok, (sušuko Laima,) kai mano sesuva pareis, tai tau tuoj galą padarys!
(O sesuo – ne kas kitas kaip *Giltinė*, atsiliepia iš bačkelės, kurioje jiniai buvo prieš tai mūsų herojaus uždaryta.)
– Gi, sesait, ir aš šičia.⁵⁰

Istorija baigiasi jau nebe *Laimai* įprastu būdu – laimingos pačios pažadu, – bet jos sesers *Giltinės*, padarančios herojų „daktaru“, intervencija.

Šitoks dviejų dievaičių-seserų pasirodymas drauge nėra vienintelis. Kitoje mūsų dėmesį

⁴⁹ Plg. pvz., istoriją apie nakčia pasiklydusį žmogų, girioje patekusį į savo kaimynei velnių suruoštas vestuves. Pasirodo vėliau, kad kaimynė pasikorusi. *Dubingiai*, 339–340.

⁵⁰ M. Slančiauskas, *op. cit.*, 101–105.

atkreipusioje sakmėje jodvi prisistato pas pusbernį, naktigonėje budintį prie ugnies: „o tos bobos tai buvo viena *Giltinė*, o kita *Laimė*...“ Jos ima prašyti iš pusbernio spirgučių. Tasai duoda Giltinei, o Laimei nenorėjo duoti, o toji vis prašė, „tas perpykęs metė spirgą, pataikė jai ant lūpos, o tas spirgas buvo karštas – tai jai nudegino lūpą“. Perpyko: „o tas laidokas, bedalis... jau jis dalies neturėjo, o dabar visai neturės.“⁵¹

Tolimesni tos poros nuotykiškai ne mažiau įdomūs. Kai jodvi ima kalbėti apie ateitį, pasirodo, kad *Giltinė* apie ją tik spėlioja, norėdama gero draugiškam herojui, tuo tarpu kai *Laimė* viena pajėgia lemti likimą. Įpratusiems prie pabaisingo jos vaizdinio *Giltinė* nelaukta pasireiškia kaip geraširdė būtybė, slapta nuo *Laimės* duodama herojui patarimus, padedančius jam pasirinkti dalį turinčią žmoną.

Kitas, panašus, bet ir kai kuo skirtingas variantas vaizduoja dvisėda ant žirgo jojančias *Laimą* ir *Giltinę* ir vėl svarstančias jau kito bedalio bernaikio likimą. Laimei bepasakojant, kaip jinai „ant vieno vaikino užpuolus korot“⁵², tasai nugirdęs ėmė kirsti jai su akmeniu į dantis, „kad net visi dantys išbyrėjo“, o tuo tarpu *Giltinė*, Laimei nematant, pakvietė jį, kad sėstų drauge su jomis ant žirgo.

Vienu atveju *Laimė* bando keršyti, žadėdama uždegti bedalio namus, jodviem einant „per rubežių to kaimo“: jos kerštas nepavyksta, *Giltinei* slapta patarus padegti kelis kūlius šiaudų, nunešus juos už trobesių. Kitu atveju *Laimė* numato, kad vaikas galėtų rasti savo *dalį*, jei, užvedęs savo ūkį, išvertų, kad jo triobos tris kartus *sudegtų*, tik po to taptų turtingu: ir čia *Giltinė* ateina į pagalbą, patardama tris kartus statyti triobas iš šakų ir leisti joms sudegti.

Šis *dviejų seserų – Laimės ir Giltinės – dvisėda jojančių ant žirgo, Laimei pavadį laikant*, įvaizdis yra pakankamai tipiškas ir archajiškas: su juo negalima nesiskaityti, lietuvių mitologiją nagrinėjant, tuo labiau kad vienoje scenoje atvaizduotų seserų sugretinimas itin išryškina jų būdo bruožus.

Laimos asmenybė, gana blanki, atsižiūrint vien tik į jos rolę gimimo metu, dabar išryškėja. Iš paviršiaus jinai net pasirodo kaip „veikli“ būtybė, nepasitenkinanti vien žinojimu ir jo apskelbimu: ji bando intervenuoti į žmogaus gyvenimą, „korodama“ jį, „keršydama“ jam. Tačiau, iš arčiau pažvelgus, jos veikla ribota ir tiksli: ji kovoja tik prieš *bedalius* žmones ir tikrai tam, kad išsipildytų jų likimas, kitaip sakant, kad jie ir toliau liktų be „dalies“ ir be „laimės“, įrašyta į prieškrikščioniškos moralės rėmus jos veikla yra tad – tam tikra prasme – *išminties* ir *tiesumo* manifestacija.

Nors iš paviršiaus jinai ir atrodo „veikli“, faktiškai *Laima* į bedalio herojaus likimą nesikiša: jos intervencija abiem minėtais atvejais – tai grasinimas sudeginti herojaus namus. Net ir negilus lietuviškojo semiokultūrinio konteksto pažinimas leidžia teigti, kad jinai šiuo deginimu pati neužsiima, kad ši rolė priklauso *Perkūnui*, jau kartą sutiktam nelaikės mirties atveju. Charakteringa ir tai, kad trobesiai turi užsidegti tuo momentu, kai dvi likimo sesers žengsiančios „per rubežių to kaimo“: plačiai žinoma, kad *Perkūnas* kaip tik visokių ežių ir rubežių saugotojas. Šis rolių pasidalinimas tarp *Laimos*, lemiančios, ir *Perkūno*, prižiūrinčio ir vykdančio, dar kartą pasitvirtina.

2-4. *Giltinė* – daktaro podė*

Laimės ir *Giltinės* vaizdavimas dviejų kontrastuotų seserų pavidalais išryškina tuo pačiu ir *Giltinės* portretą. Bedalis žmogus, maištaudamas prieš *Laimę* ir jos lemtą „pragaištingą dalį“, pirmenybę duoda *Giltinei*; šioji, iš savo pusės, naudoja nugirstus *Laimės* pranašavimus, padėdama žmonėms ir gelbėdama juos. *Giltinės* išryškėję bruožai, kaip jau kartą sakėme, visiškai prieštarauja jos pokrikščioniškam vaizdui.

Savo pagrindines funkcijas pati *Giltinė* aiškiai apibūdina: „Aš esu *Giltinė*, man reik eiti ligonių pažiūrėt. Reik man *paskirt*, katruos laikyt, katruos maryt.“⁵³ Kaip ir *Laimė*, *Giltinė* atlieka *lėmimo*

⁵¹ J. Basanavičius, *op. cit.*, IV, 113–115. Spirgučio reikšmė, prisipažinsime, mums neaiški: gal reikėtų jį prigretinti prie mirusiųjų kulto ir jo santykių su kiaušėmis?

⁵² J. Basanavičius, *op. cit.*, III, 58.

* Podė – krikštamotė. (Red.)

⁵³ M. Slančiauskas, *op. cit.*, 101–104.

funkciją. Gyvenimo ir mirties išsakymas priklauso joms abiem, tik jis pasireiškia skirtingu laiku: Laimė tai daro pradžioje, o Giltinė – pabaigoje gyvenimo.

Klaidinga taip pat yra laikyti Giltinę „mirties dievaite“: jai lygiai tiek pat priklauso žmogaus numarinimas, kiek ir jo gyvenimo pratęsimas, jo pasveikdinimas. Užtat nenuostabu, kad ir gydytojo – ar jis būtų burtininkas, ar modernus daktaras – veiklos sfera įsirašo į tą tarpą, kuris susidaro nuo Giltinės stovėjimo kojūgalyje iki jos atsistojimo galvūgalyje: „Tu kvarus gydyk tuos, kai būsiu gale koju, o jeigu gale galvos, tai tą ir nesiimk gydyt“⁵⁴, – pataria Giltinė savo sūnui-daktarui.

Neverta turbūt per daug išplėsti šią plačiai žinomą temą – lietuviškame folklore pasikartojančią dešimtimis egzempliorių – apie Giltinės santykius su daktaryste. Trumpai reziumuokime šią gana aiškią situaciją:

(a) *Giltinė* įsteigia gydymo instituciją, sutikdama būti vargingam žmogui gimusio sūnaus pode ir vėliau išmokydama jį „daktarauti“. Keli retesni variantai būsimajam daktarui šalia Giltinės-podės duoda ir krikštą – Senelį Dievą.

(b) *Giltinės* kūmas, kurio sūnui lemta pasidaryti daktaru, dažniausiai vargšas bedalis žmogus. Giltinė šiuo būdu lyg ir papildo *Limos* lėmimus, paskirdama būsimam daktarui savotišką „dalį“, suteikdama jam specifinį socialinį statusą⁵⁵.

Šitaip maždaug normaliai funkcionuoja medicinos institucija. Turint galvoje, kad pasakojimų tikslas, bendrai paėmus, nėra vaizduoti pastovias situacijas, o nepaprastus, nuo normos nukrypstančius atsitikimus, mūsų turima daktarų globėjos Giltinės kolekcija numato du krikštąsūnio nepaklusnumo savo podei atvejus:

(a) individualiame plane daktaras, norėdamas išgydyti Giltinės mirčiai pasmerktą ligonį (dažniausiai kokią karalaitę ar šiaip jau didelį poną), užsako padaryti ant vienos kojos besisukančią lovą, tuo būdu sukeisdamas galvūgalį su kojūgaliu. Giltinės lėmimo tuo būdu išvengiama, tačiau toks nepaklusnumas baudžiamas, ir gydytojas diskvalifikuojamas.

(b) socialiniame plane daktaras apgauna Giltinę, įviliodamas ją į tuščią riešutą⁵⁶, ir tuo būdu sustabdo normalų žmonijos mirimo procesą. Ne tik neteisėtų išimčių darymas, bet ir toks pasaulio tvarkos ardymas irgi baudžiamas.

Ši jos veiklos apžvalga tegali baigtis tik visiška *Giltinės* rehabilitacija: jinai – *Laimės* sesuo, gyvenimo ir mirties deivė, turinti dar ir antrailes medicinos globėjos pareigas. Toks homogeniškas jos semantizmas padeda suprasti ir jos vardo etimologiją: mūsų „kalbinis jausmas“ neabejotinai sieja šį vardą su visa *gelti, geluo, gėlimas* šeima, o ši užuomina vėlgi normaliai išsivysto į gyvatės įvaizdį: nėra neįmanoma, kad gyvatės pavidalas būtų viena iš archajiškų Giltinės pasireiškimo formų, ne tik konceptualinio jos turinio panašumu, bet ir figūratyvinio įvaizdžiu sugretindamas dvi – žemiškosios *Giltinės* ir dangiškojo *Auššveičio* – bylas (supra, *Aušrinė*).

3. Turtas ir skurdas

3-1. Nelaimingi ir bedaliai žmonės

Kiek plačiau panagrinėjus pirmąjį *Limos* – ar laimių – lėmimo parametrą, kurio rėmuose sprendžiamos žmogaus gyvenimo ir mirties problemos, reikia paliesti ir antrąją likimo dimensiją: žmogui, kuriam lemta gyventi, tenka dar priskirti vienokį ar kitokį, gerą ar blogą gyvenimą. Jau anksčiau teko minėti, kad mūsų etnografiniai šaltiniai neišvengiamai atspindi uždaro agrarinės visuomenės galvosena, pagal kurią laimės ir nelaimės sąvokos natūraliai homologuojamos su turtingo ar vargingo gyvenimo supratimu.

⁵⁴ *Taut. darb.*, IV, 203.

⁵⁵ J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 123–124; 125–126; II, 301; IV, 108–109, 109–110, 110–111, 111–112. Įdomus *Taut. darb.*, IV, 203 duotas variantas, kur *Giltinė* (=smertis), Dievo sukurta, užsimano „ženyti“, susilaukia sūnaus ir jį išmokina daktaru. Iš šio vieno varianto dar neaišku, kas galėtų būti tasai, jos labai bijomas, Giltinės vyras.

⁵⁶ Kiti variantai vietoj *riešuto* vartoja *bačkėlę*, seniau naudotą kaip valizą, kartais – Senelio Dievo dovanotą *krepšį* ar net pagaliau *geležinį grabą*. Šios substitucijos pasakojimo prasmės nekeičia.

Pažiūrėjus iš grynai formalaus taško, binarinis šios gyvenimo dimensijos padalinimas gali būti dvejopai išspręstas. Žmones galima skirstyti į:

- (a) dalingus vs *bedalius*,
- (b) laimingus vs *nelaimingus*.

Skirtumas tarp šių dviejų dichotomijų priklauso nuo priešpastatytus terminus rišančio logiško santykio rūšies. *Bedalis* žmogus skiriasi nuo *dalingo* tuo, kad jis neturi *jokios* dalies (=jokios laimės): santykis tarp šių dviejų sąvokų – kontradikcinis; *nelaimingas* žmogus skiriasi nuo *laimingo* tuo, kad jis ne tik kad neturi laimės, bet kad jis drauge turi dar ir nelaimę, konkrečiai pasireiškiančią jo gyvenime: opozicija tarp šių sąvokų jau nebe kontradikcinė, o kontrarinė.

Lietuviškoji mitologija išnaudoja abu logiškų santykių tipus, tuo būdu ne tik sudarydama papildomų keblumų mitologui, bet ir atnešdama naujų davinį jo teoriniams apmąstymams. Mat nuo pasirinktos logiškos laimės struktūros priklauso ir mitinių būtybių, pasirodančių figūratyviame plane, generacija. Kontrarinės struktūros atveju be jokio sunkumo galima atpažinti dvi priešpastatytas, likimui atstovaujančias būtybes: *Laimę* (arba *Dalią*) ir *Nelaimę* (arba *Vargą*). Kontradikcinių santykių atveju susiduriama tikrai su *Laimės-Dalios* buvimo ar nebuvimo, *dalies* turėjimo ar neturėjimo problema; *bedalio* negloboja jokia specifinė būtybė, nebent tik pati *Laima*, kaip anksčiau matėme, prižiūri, kad, nedievymlėk, jis už kieno nors kito laimės neužsikabintų.

3-2. Laimė ir Nelaimė

Paimkime porą „tikrų“ atsitikimų.

Kartą gyveno gretimai du broliai, vienas turtingas, kitas pavargęs. „Vieną kartą vaikščiojo tas varguolis apie savo laukus, žiūri, kad jo varpos nuskabintos. Ale naktį aina jis sergėt, kas jo varpas skabinėjo. Atėjo tokia daili merga iš girios, ima, skina jo varpas ir meta į to turtingo javus. Pasigavo jis tą mergą ir ėmė mušti, sako: „tu manęs nemušk, nes aš jam teip turu daryti, nes aš jo *dalis*.“ – „Na, kad tu jo *dalis*, n’o kur mano?“ – „Tavo *dalis* rūdnyuose rūdyja.“⁵⁷

Štai kitas, kiek skirtingas nuotykis.

Buvo du broliai, vienas turtingas, kitas biednas. Biednasis nebesitverdama nutaria pabėgti nuo savo pono ir apsigyventi kitur (tai vyko dar kunigystės – baudžiavos metais). Išsikrausto, bet užmiršta kirvį ir grįžta: žiūri, kad stuboj žiburys; ateina į stubą, žiūri, už pečiaus sėdi sena boba ir aunasi kojas. Ji sako: „aš tavo *nelaimė*: kaip tu dabar išsikraustei in kitus namus, tai ir aš aisiu vėl pas tave“⁵⁸. Žmogus užpyko, smogė jai į galvą su kirviu, „sumušė į šmotelius“, o po to, *Nelaimę* įkišęs į krepšį, o krepšį pakišęs po kelmą, grįžta namo, kur jam pradeda sektis gyventi...

Turime tad reikalo su dviem skirtingomis mitinėmis būtybėmis, kurios – kaip kituose tekstuose *Laima*, savo aprėdos keitimu kaitaliodama naujagimių likimą – skiriasi savo išvaizda: geradare *Dalis* pasirodo kaip „daili merga“, o blogadarė *Nelaimė* kaip „sena boba“. Ši pastaroji tačiau nėra aiškių kontūrų dievybė: nors ir vadinama *Nelaimė*, ji gali būti įsivaizduojama „didelio balto vyro“⁵⁹ pavidalu; keisdama savo vardą, ji tampa *Vargu*⁶⁰, pasirodydama toje pačioje mūsų kūrinyje tik aprašytoje scenoje. Jos veiklos sfera, iš kitos pusės, lieka labai ribota: kaip pasyvus aktorius, *Nelaimė* vargšo žmogaus sukapoja į gabalėlius ar įkišama į tabokinį ragelį ar į šermukšniu užkišamą butelį; aktyviau jina pasireiškia tik pereidama nuo vargšo pas turtingąjį, tuo būdu lyg ir atstatydama „socialinį teisingumą“ – o tai, kaip žinome, jau nebe Laimai ir likimo sferai priklausanči moralinė funkcija. Susidaro tad įspūdis, kad ši *Laimės* ir *Nelaimės* pora yra vėlyvas ir gana dirbtinas padarinys, susikūręs kaip logiško lėmimo parametro „turtas“ vs „skurdas“ figūratyvinė išraiška, bet nepajėgus konkuruoti

⁵⁷ J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 116–117.

⁵⁸ J. Basanavičius, *op. cit.*, 131–132.

⁵⁹ *Ibid.*, II, 262–264.

⁶⁰ *Lietuvių tautosaka*, III, 643–645; plg. M. Slančiauskas, *op. cit.*, 191.

su *Laimės-Dalios* problematika.

3-3. Laimė-Dalia

Visai kitokia yra *Laimės-Dalios* figūra, kuriai lietuvių mitologijos tyrinėtojai – ir pirmoje vietoje Balys⁶¹ – suteikia savarankiškos, nuo Laimos nepriklausomos būtybės statusą. Jos buvimas paliudytas ne tik neišsenkančiuose pasakų ir sakmių tekstuose, bet, kas žymiai rečiau pasitaiko, ir dainose:

Ein motulė ūkaudama,
Laimės-Dalios ieškodama.
Atsiliepė *Laimė-Dalia*
Anoj pusėj marelių.⁶²

Klausimas, ar turima reikalo su dviem likimo dievaitėmis, ar su viena, dviem skirtingais veiklos būdais pasireiškiančia Laima, mitologiniu požiūriu itin įdomus.

3-4. Laimė ir dalis – abstrakčios sąvokos

Norint išpaukinti šią problemą, reikia išeiti iš paprasto konstatavimo, kad *dalīs* – ar *dalia* – tai visų pirma abstrakti sąvoka, viena iš priemonių, padedančių žmogui galvoti apie savo likimą. Lygiai kaip tėvas mirdamas padalina savo turtą vaikams, paskirdamas kiekvienam jo *dalį*, taip ir žmogui gimstant, manoma, *Senelis Dievas* – arba *Laima* – paskiria jam atitinkamą dalį. Štai vieną kartą, Seneliui Dievui apsinakvojus pas vieną poną, „atskrida paukštis, nus'laidė un senelia lunga ir prakalbeja negirdetu balsu: „Viešpatie! biedniem tėvam gimė sūnus. *Kokių dalių jam skyri?*“ – „Anas bus šita pana šėparium*“, – būva atsakimas.“⁶³ Dievo skirta *dalīs* yra tad formalinis konceptas, kurio turinys kaitaliojasi: šiuo atveju sūnaus dalis – būti „šėparium“.

Viena iš maldų, kuria kreipiamasi į *Mėnulį*, dar labiau išryškina šią *daliės* sąvoką:

Jaunas jaunikaiti,
Dangaus karalaiti,
Man dalis ščėsties,
Tau aukso karūna.
Tau jaunystę,
Man bagotystę...⁶⁴

Iš „dangaus karalaičio“ meldžiama *dalīs* – tai ne bet kokia dalis, o *laimės* dalis: *laimė* yra globalinis konceptas, subsumuojantis žmonijai teikiamas gyvenimo galimybes, ir žmogus, kreipdamasis į *laimę* skirstančias instancijas, prašo sau atitinkamos *laimės* dalies. Santykis tarp *laimės* ir dalies yra metoniminis (*pars pro tota*), tačiau abi sąvokos yra izotopinės: paskutinis cituotos maldos posmas tik susiaurina ir patvirtina *daliės*, pasireiškiančios „bagotystės“ forma, turinį.

Reziumuokime: *laimės* ir *daliės*, kaip visumos ir dalies, santykis pasireiškia dviejose plotmėse:

(a) formos atžvilgiu: *dalīs* yra tiktai *laimės* dalis,

(b) turinio atžvilgiu: *laimė* apima visas gyvenimo išsipildymo galimybes, o *dalīs* liečia tiktai jo materialines vertybes.

3-5. Dievybė-dalintoja

⁶¹ J. Balys, *Lietuvių tautosakos skaitymai*, II, 78.

⁶² *Ibid.* (Valkininkai).

* Šėparius – tarnas. (Red.)

⁶³ J. Basanavičius, *op. cit.*, II, 186–187.

⁶⁴ *Gaidės ir Rimšės apylinkės*, Vilnius, 1969, p. 404; plg. taip pat *Taut. darb.*, IV, 476.

Šitokia laimės dalinimo samprata nėra specifinė lietuvių mitologijai: Indijoje žinomas Mitros suverenumo sferai priklausęs likimo dalintojas – dievas *Bhaga*; manoma, kad ir slavų *Bog*, krikščionybės įvedimo metu parinktas būti vieninteliu suvereniniu Dievu, savo kilme irgi yra dievas-dalintojas.

Lietuviškame kontekste šią rolę, iš paviršiaus žiūrint, atlieka *Laima*. Tačiau *Laimos* uždavinys, kaip matėme, yra ne paskirti, o tik išsakyti žmogaus laimę ir dalią. Užtat iš principo prieš konkrečią analizę reikia išskirti bent tris lėmimo instancijas:

(a) Dievybė-dalintoja, į kurios rolę lietuviškose pasakose dažnai pretenduoja *Senelis Dievas*, o išlikusiose maldose – *Mėnulis*;

(b) Dievybė-pranašautoja, išsakanti likimą ir tuo paskirianti dalį – tai lietuviškoji *Laima*;

(c) Dievybė-priskirtoji dalis – tai figūratyvinė forma, kuria gali būti aprėdyta individualios dalies sąvoka, turinti lietuvių kalboje daug sinonimų: *burta*, *liktė*, *luoma* ir t. t.⁶⁵

3-6. Bedalis žmogus ir laimės ieškojimas

Jeigu *Laima* gražiai paskirstytų kiekvienam žmogui duodamą jam priklausančią *dali*, jei kiekvienas žmogus gyventų pagal savo *laimę*, žmonija neturėtų jokių problemų, ir žmonės, susirinkę vakaroti, neturėtų apie ką šia tema vienas kitam papasakoti. Pastovi būklė yra neproblematiška, o gyvenimas, deja, pilnas mįslių, į kurias tikrai pasakos gali atsakyti: „Kitą kartą *Ponas dievs* ėjo, pasakas sakydamas, o *Velns* – mįsles mindamas“⁶⁶, – šitaip filosofijos kilmę išaiškina mūsų senųjų išmintis.

Iš tiesų gi gyvenime taip būna: vieniems žmonėms *Laima* paskiria jų *dali*, o kitus palieka *bedaliais*. Šitoks elitinis likimo skirstymas turi svarbių pasėkų. Visų pirma, *dalies* sąvoka tokiu atveju keičia savo turinį, ji virsta „laiminga dalia“, – nes skurdas reiškia dalies neturėjimą. Antra, tokio iš pirmo žvilgsnio neteisingo dalinimo pasėkoje atsiranda atskira bedalių žmonių klasė, pasiryžusi nepasiduoti: eiti *laimės ieškoti* – tai gausių stebuklinių pasakų tema – ir dažnai net stoti į kovą su *Laima*, – o toji, dažnai negyvai primušama, priversta, kaip matėme, ieškoti kitų išeičių.

3-6-1. Pačios dalis

Pirmutinė iš tokių išeičių – nes *Laima* juk negali pakeisti savo pačios lėmimo – tai bedaliui duodamas patarimas bandyti gyventi iš savo pačios *dalies*⁶⁷: užtenka tik surasti dalingą žmoną, tada jau visa šeima galės gyventi ant pačios dalies. Tai paaiškina, bent dalinai, kodėl kone visos stebuklinės pasakos pasibaigia laimės ieškančio herojaus vedybomis su karalaite arba bent jau šiaip turtingo pono dukterimi. Būdinga tačiau, kad ta pasakojimų grupė, kuri sprendžia ne šiaip sau herojaus, o aiškaus, eksplisitinio bedalio likimą, būsimą dalingą pačią paprastai vaizduoja nuskurusios, apšepusios mergos pavidalu. Graži, puošni bedalio sutikta mergina nieko gero jam nelemia – jai turbūt skirta gyventi iš turtingo vyro dalies – ir bedalio pagalbininkai jam pataria jos vengti. Šios rūšies inversija atrodo kaip kompensacinė struktūra, ieškanti idealiai išspręsti socialinės ir estetinės nelygybės keliamus klausimus.

Galėjimas apeiti likimo nuostatus susirandant dalingą žmoną savaime išplečia ir *Laimos* funkcijas, suteikdamas jai komplementarinę „porų“ sudarymo rolę:

Neverki, mergele,
Raminki širdelę,
Rasi būsi *Laimos* skirta,
Būsi mano miela.⁶⁸

⁶⁵ LKŽ.

⁶⁶ M. Slančiauskas, *op. cit.*, 253.

⁶⁷ Plg. šalia daugelio kitų J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 122–123; IV, 78, 113–115.

⁶⁸ A. Juška, *Liet. svotbinės dainos*, I, 46.

Atrodo tačiau, kad *Laimos* domėjimasis vedybomis turi dar ir kitų, bendrąją giminystės struktūrą sąlygojančių priežasčių:

Ei neduok Dievai
Laimužei lemti.
Tam pačiam kieme
Mergelei augti.

.....
O tai duok Dievai
Laimužei lemti,
Bent per mylelę
Mergytei augti.⁶⁹

Reikalas čia eina jau nebe apie pavienių porų sudarymą, bet apie endogaminių vedybų draudimą ir egzogaminių išeičių ieškojimą: incesto byloje, kurioje lietuvių tautosakai itin gerai atstovaujama (ir kuri reikalinga atskiros, išsamios studijos), *Laimai* skirta vieta irgi numatyta.

3-6-2. Avinuko dalis

Dalies reikšmė dar kartą keičiasi, paaiškėjus, kad bedalis žmogus gali gyventi ir iš avinuko dalies. Vieno tokio bedalio istorija maždaug tokia.

Buvo kartą pas tėvą sūnus, kuriam „niekas nesisekė, o jo tėvas *išmintingas* toks buvo, kad jis pažindavo žmogų, *ar jis dalingas, ar ne*. Jis ant savo sūnaus matė, kad jis jokios dalies neturi, tai jis jį *nekenė už tai* ir norėjo, kad jis prapultų“.

(Sūnus norėjo vesti merginą, bet tėvas, žinodamas, kad ji turi dalį, neleido. Sūnus vedė kitą, bedalę – tada tėvas abu išvarė iš namų.)

Beeidami sutiko jiedu senuką avinuku vediną. Senukas sako: „aš jum duosiu šitą avinuką, tai judu iš to *avinuko dalies* gyvensit“.

(Jiedu įsikuria, prasigyvena, susilaukia vaikų.)

„Ale dasigirdo tėvas apie jų *laimingą* gyvenimą... o jam rūpi žinot, kur jie *dalį gavo*.“ Atvykęs žiūri, „kad avinuks po kiemą vaikščioja ir *tas su dale*“.

(Tėvas prašo papjauti avinuką. Sūnus, manydamas, kad tas jau senas ir nebereikalingas, sutinka. Papjauna, ima virti mėsą.)

„Kaip tik *pravirė*, tuo davė po šmotuką vaikam, ir jiedu abu tuo paragavo; tas tėvas žiūri, kad jau *vaikai turi dalis*, ir jiedu *abudu turi dalis*“.

(Tėvas perpyksta ir išdūlina namo.)⁷⁰

Kitas to paties pasakojimo variantas bendra savo ekonomija nesiskiria nuo pirmojo. Ir ten bedalis sūnus turi „išmintingą“ tėvą, kuris, apvedinęs sūnų su bedale pačia, juodu išveja. Ir ten jiedu sutinka *Senuką Dievą*, kuris jiems duoda, tiesa, nebe avinuką, o šunyti: „tai iš šito šunies turėsit dalį“. Ir tame variante tėvas sužino apie naują vaikų laimę, atvyksta ir prisitaikęs užmuša šunį.

„Paleido iš ryto gyvulius iš tvarto, tie gyvuliai visi rėkdami prie to šuns: *ėmė pripuolė toj dalis prie vienos karvės*“. Tėvas žiūri, kad jau „*karvė turi dalį*“, prašo karvės mėsos. Sūnus, jo liepiamas, papjauna karvę.

„Insidėjo į puodą *plaučius, kepenis* ir šaip mėsos – verda, jau biskį *pavirė*, tuojaus nusipjovus davė moteriškė vaikam, pačiam ir pati paragavo: žiūri tas tėvas, kad jau *turi vaikai, pati ir pats dalis*.“⁷¹

Tėvo *išmintingumo* sąvoką atidėdami vėlesniam nagrinėjimui, avinuko pakeitimą šunyčiu laikydami kitų sakmių, mininčių *šuns dalį*⁷², kontaminacija, apsistokime tik ties *dalies* sąvoka ir jos paskutiniu

⁶⁹ A. Juška, *Lietuviškos dainos*, I, 448.

⁷⁰ J. Basanavičius, *op. cit.*, IV, 10–11.

⁷¹ *Ibid.*, I, 117–118.

⁷² Plg. M. Slančiauskas, *op. cit.*, 124–125.

avataru – įsikūnijimu į gyvulius. Kol bedalis gyveno iš savo žmonos dalies, *dalis* galėjo būti laikoma abstrakčiu, religiniu filosofiniu konceptu. Galima dar manyti, kad ir avinukas, kaip gyvas sutvėrimas, gali turėti savo dalį: ir kiti tekstai pažįsta „Laimės užlemtus avinėlius“⁷³. Į avinuką, iš kitos pusės, galima žiūrėti ir kaip į žmonos metonimą: Juškos *Svotbinėje rėdoje* aprašytame – ir jo komentatorių naujais variantais papildytame – marčios atliekamame namų apyvokos daiktų palaiminime (juos paeilui „apdovanojant“ rankšluosčiais) šalia gausių negyvų objektų marti laimina, tuo savo tiesioginės veiklos sferai priskirdama, tiktai vieną gyvą padarą – avį⁷⁴.

Tačiau avinuko (ar „šunies“) *dalis* pasirodo čia jau nebe kaip abstrakti sąvoka, o kaip autonomiškas, galįs persikelti iš vienos būtybės į kitą, psichinis pradas, įsikūnijęs tiksliai pasirinktoje organizmo vietoje – plaučiuose ir kepenyse, kurie, kaip anksčiau matėme (žr. supra *Aušrinė*), yra savo ruožtu *sveikatos* ir *gyvybės* pradų buveinė: *Dalis*, kaip žemiškosios laimės pradas, topologiškai sutampa su *Laimės* žinioje esančiu gyvybės ir mirties principu. Gal sutapimo sąvoka čia ne visai atitinka norimą aprašyti procedūrą: dalis, kaip dvasinis pradas, lieka autonomiška, ji gali persikelti iš vieno kūno į kitą bent dviem teksto nurodytais būdais: „pripuolimu“ (t. y. prisilytėjimu) ir plaučių bei kepenų, truputį pavirtų (t.y. ugnies dar [ne]paliestų), „paragavimu“, savotiška pagoniška „komunija“.

Šiame kontekste *Dalis* – tai mitologinis, figūratyvinis konceptas.

3-6-3. *Gulbės ir marčios*

Ką tik nagrinėti pavyzdžiai rodo, kad *Dalies* personifikacijos procesas jau prasidėjęs, kad sekantis etapas – jai antropomorfinio pavidalo pridavimas – jau lengvai įžvelgiamas.

Bedalis sūnus išsina į pasaulį ir sutinka Senuką Dievą, kurio užklaustas atsako: „aš pats nežinau, kur aš einu – aš neturu dalies jokios, man nieks nesiseka, aš neturu kur pasidėt.“ Senukas priima jį pas save tarnauti ir siunčia į „šaltinuką“ vandens. „Atlėkė trys paukštės (kitame variante: trys *gulbės*), padėjo plunksnas ir maudosi.“ Vaikinui vėliau pasipasakojus, ką jis matė, Senukas jam sako: „Žinai kas ten? tai toj tavo *dalis ten atleikia maudytis*.“ Ir pataria pavogti jauniausiosios plunksnas ir negražinti, „pakol prisizadės tau dale būtie“. Bedalis išpildo nurodymus: „O žinoma, kaip Dievas sako, teip turėjo ir būtie: jėdu apsivedė, gyveno ir stojo didelei turtingi.“⁷⁵

Variantas, kuriame paukštės patikslintos kaip *gulbės*, niekuo ypač nesiskiria nuo mūsų ką tik reziimuotojo, jis gal tik kiek turtingesnis keletu mums jau familiarių detalių. Bedalis išsina iš namų sakydamas: „aisu, ar aš kur sau *laimę neatrasu*“ (*laimės* ir *dalies* sąvokos pasirodo kaip sinonimai). Prieš patekdamas pas „senelį pustelniką“, jis tarnauja piemeniu dvare: jo kaip algą gautas tris *avis* suėda vilkas. Jauniausiosios *gulbės* plunksnas ermitas įmeta į *ugnį* ir sudegina sakydamas, kad jiedu dabar galį „poroj gyventie“. *Gulbė* jaunamartė pasirodo esanti gera *siuvėja*, ir nuo to jiedu ima prasigyventi⁷⁶.

Kitas, paralelus pasakojimas jau nebekalba apie dvigubą – gulbių ir marčių – gyvenimą vedančias būtybes, o apie girioje besirandančias *tris mergas*. Dailios mergos pavidalu pasirodžiusi jo turtingojo brolio *Dalis*, bedalio užklausta, kur jisai galėtų savo dalį surasti, duoda jam tokį patarimą: „Tu nueik į girią, rasi *trišaką medį*, o tame medyje rasi sėdinčias tris mergas, dvi bus linksmos, o trečia liūdna, susiraukus: tai ta tavo dalis. Tai tu tą mergą iš medžio ištrauk, o tol duok su kančiumi, kol pasižadės tau dalia būti.“⁷⁷

Mūsų nueitas kelias gana ilgas: vietoje iš pradžių sutikto bedalio, kuris gauna *pačią su dalia*, dabar jau mūsų herojus susiranda *Dalią, kurią jis paima už pačią*: dalia – jau nebe teologinė sąvoka, o savo rūšies asmeninė, vienam žmogui priklausanti deivė.

Iš kitos pusės, *Daliai* įgavus antropomorfinį pavidalą, jiniai jau pasirodo dažnai ne viena, o trijų

⁷³ *Ibid.*, III, 63.

⁷⁴ A. Juška, *Svotbinė rėda*, in *Lietuviškos svotbinės dainos*, 1880, II, 586 (pastabos).

⁷⁵ J. Basanavičius, *op. cit.*, IV, 8–9.

⁷⁶ *Ibid.*, IV, 125–131.

⁷⁷ *Ibid.*, I, 116–117.

gulbių ar merginų sąstate: ši ternarinė figūra primena mūsų aukščiau sutiktas *tris laimes*. Atrodytų, kad su žmogišku pavidalu *Dalia* kartu priartėja prie *Laimos*, su tuo tik skirtumu, kad tuo tarpu kai *trys laimos* atstovauja galimos „laimės“ visumai, *Dalia* yra tik viena iš laimių, savo partityviniu charakteriu atstovaudama visos *laimės daliai*, kurios, kaip atsimername, maldauja į *Mėnulį* kreipdamiesi žmonės.

3-7. Akmo, saxum grandius

3-7-2. Dalis dyla

Buvo toks bernas; jis tarnavo pas vieną ūkininką, o kad pasibaigė metai, prašė algos. Sako: „tavo *alga sudilo*“.

Gavo „porą skatikų“ ir keliauja toliau.

Pas kitą ūkininką bernas prašo algos „gaidžio didžiojo“. „O tas gaidys per metus teip sudilo, kad pavirto į tokį, kaip mažiausias žvirblukas...“

Pas trečią ūkininką jis prašo algos „tą *didįjį akmenį* – o akmuo labai didelis ant kiemo gulėjo...“ Jam tarnaujant, „vis tas akmuo *dyla* – ant Kalėdų sudilo visai, kad ką tik matyt“⁷⁸.

Šio teksto įskaitomumui padidinti galima pridėti porą pastabų:

(a) *Alga* samdiniui – tai visas jo turtas, visa jo nauda. Algos sudilimas yra tad jo perėjimas į bedalio statusą ar net jo, kaip bedalio, statuso išorinis ženklas. Ir iš tiesų pasakojimas baigiasi tuo, kad bedalis bernas, vedęs karalaitę, gyvena iš pačios dalies.

(b) *Dilimas*, nors jis taikomas visų trijų metų „algų“ sunykimui apibūdinti, tiesiogine prasme tinka tik progresyvaus akmens mažėjimo procesui nusakyti. Dilimo triplikacija yra tad tik retorinė priemonė visiškam nesisekimui atvaizduoti, o mitologiškai reikšmingas faktas yra vieno akmens dilimas. Kiti „dalies dilimo“ variantai, išsaugodami vien tik akmens dilimo epizodą, tai netiesiogiai patvirtina.

Imkime kitą panašų atsitikimą.

Bernas sąžiningai tarnauja dvejus metus ir nieko neišitarnauja. „Trečius metus sako: „Dagi vienus metus pas tave būsiu, ale man duosi šitą akminą, kur va jūsų priesenyj kertėj yra.“ To gaspadoriaus prieseny buvęs jau teip toks *didelis akmuo* šiam tam pasidėt. Tas gaspadorius prižadėjęs jam akminą atiduot.“

Bernas tarnauja toliau. „Ant to *savo* akmino tai kojas apsiaunąs, tai teip kur buvęs nebuvęs apglostas, apsidžiaugęs. Ir matąs jis pats ir visi, kad tas akmuo vis einąs ir einąs mažyn, dyląs ir dyląs. Jau ant metų galo tiktai belikęs kai žąskiaušis didumo.“⁷⁹

Šio akmens dilimo bylos svarba verčia mus pacituoti dar vieną, labai panašų variantą:

Kitą kartą buvęs vieno turtingo tėvo sūnus, bet jam nieks nesivesdavę: ką tiktai tas tėvas jam duodavęs ar pavesdavęs, tuoj jam ir pražūdavęs kas žin kur tas daiktas: nė pinigai, nė gyvuliai – niekas pas jį nepatverdavę. Buvęs to tėvo kluone (apluoke) *akmuo labai didelis*, tai tėvas, mėgindamas, pavesęs jam tą akmenį, šis apie tą akminą džiaugęsis, lipinėjęs ant jo, kojas ant jo apsiaunąs, nusiaunąs, da pabuvęs kelias dienas ir tas pražuvęs kas žin kur.“⁸⁰

Šiuos tekstus galima papildyti keletu pastabų;

(a) Visuose trijuose variantuose reikalas eina ne apie šiaip sau akmenį, o apie *didelį akmenį*, būtent apie „*akmo, saxum grandius*“, kurio „garbinimą“, remdamasis XVI amžiaus galo šaltiniais, užregistravo S. Rostowskis (Rostovskis)⁸¹.

(b) Tas didelis akmuo stūkso sodyboje: kieme, kluone ar priesienyje, taigi ūkininko šeimos užimamoje erdvėje, nors jo paskirtis ir yra neaiški, greičiausiai užmiršta. Sakyti, kad akmuo laikomas priesienyje „šiam tam pasidėt“, yra aiškus nonsensas.

⁷⁸ *Ibid.*, I, 122–123.

⁷⁹ M. Slančiauskas, *op. cit.*, 101–105.

⁸⁰ J. Basanavičius, *op. cit.*, I, 104.

⁸¹ „Perkunas ...quercus annosae, szermuksznis ... alibi Akmo, saxum grandivs... a rustauhs adhuc ... colebantur.“ S. Rostowski in K. Būga, *Rinktiniai raštai*, I, 144.

(c) Santykiai tarp herojaus ir jam priskirto akmens atrodo daugiau negu keisti, tai greičiau gerbimo – neištariant žodžio „garbinimo“ – ryšiai: herojus juo „džiaugiasi“, „ant jo lipinėja“, „glosto jį“.

(d) Viena herojaus elgsena ypač išsiskiria: dviejuose paskutiniuose variantuose jis mėgsta atsistėti ant akmens „kojas apsiauti“. (Tokioje pat pozijoje, prisiminkime, varguolis, grįžęs namo kirvio, suranda savo *Nelaimę*.) Apsiavimas – tai dienos – arba šiaip kokio naujo darbo – pradžios ženklas, kurio negalima nesugretinti su visokių pradžių dievaite *Laima*, gimimo – žmogaus pradžios, bet, kaip toliau matysime, ir žmonijos pradžios asistente.

Pasiskaičius apie tokias ypatingas nelaimės pasireiškimo formas, savaime kyla klausimas: kas ir už ką dilina tą didžiulį akmenį, paskutinę vargšo berno viltį? Atsakymą duoda pati kaltininkė – *Laima*, mūsų jau cituotame tekste papasakodama *Giltinei*, „kad ji ant vieno vaikinuko užpuolus korot“ ir sudilinus akmenį, kurį tasai buvo susiderėjęs algos. O *Laimos* „korojimus“ ir „keršijimus“ mes jau esame išsiaiškinę kaip likimo valios išsipildymo priežiūrą.

Nebereikia, atrodo, papildomų komentarų paaiškinimui, kad tas didelis akmuo, kurį, kaip paskutinį savo šansą, už algą išsideri nesėkmingas žmogus, akmuo, kurį jis myli, gerbia ir glosto, kuris sudilinamas tam, kad bedalis žmogus visiškai „nebeturėtų jokios dalies“, – tai ne kas kita, o paskutinis *Dalios* įsikūnijimo pavidalas, jos pasireiškimas pačios kiečiausios pastoviausios medžiagos – akmens – forma. Paaiškėja tuo pačiu ir hierarchiniai santykiai tarp likimo dievaitės *Laimos*, galinčios sudilinti asmeninę žmogaus globėją – deivę *Dalią*.

3-7-2. *Saxa pro diis culta*

„Akmenis kaip dievus garbino“, – rašo XVII a. pradžioje Rostowskis, kalbėdamas apie senosios lietuvių religijos liekanas⁸². Lietuvių, kaip akmenų – lygiai kaip žvaigždžių, miškelių ar upių – garbintojų, problema, bendrai paėmus, mūsų mitologų sprendžiama labai įvairiai, bet jų pasiūlomi aiškinimai visų pirma atspindi tik jų pačių pažiūras į religingumą kaip kultūrinį reiškinį. Kaip ten bebūtų, pagrindinė, mūsų manymu, klaida ir iš to kylą sunkumai paeina nuo to, kad akmenų garbinimą norima aiškinti kaip globalinį faktą, neatsižvelgiant į atskirų akmenų formas ir tipus ir jų santykius su vienomis ar kitomis dievybėmis, su ta ar kita sakralumo sfera. Toks aiškinimo būdas niekuo nesiskirtų, pavyzdžiui, nuo studijos apie šventųjų kultą katalikų bažnyčioje, žiūrint į jį kaip į statulų garbinimą, skirstant jas į medines ir akmenines, net nebandant atskirti šv. Jurgio nuo šv. Antano Paduviečio „stabų“.

Užtat ir mes, etnografiniuose šaltiniuose susidūrę su į akmenį „įsikūnijusios“ *Laimos-Dalies* problema, bandysime plačiame akmeninių figūrų lauke ieškoti tik mums reikalingo, jau išryškėjusius semantinius bruožus atitinkančio akmens, palikdami visą akmenyną kitoms, detalioms ir preciziškoms studijoms.

Jėzuitų 1600 m. *Metraštis*⁸³ gana kruopščiai aprašo vieną tokių garbinamų akmenų tipą:

Alibi lapides non parvi in horreis, in terra defossi, superficie plana sursum versus, non terra sed stramine contecti asservantur, quos *Deyves* appellat, atque ut custodes frumentorum et pecorum religiose colunt.

Šis tekstas, jau vien dėl savo preciziškumo, reikalingas, mūsų manymu, kad ir nedailaus, bet pažodinio vertimo:

Kitur (=kitose vietose) sandėliuose laikomi dideli akmenys, į žemę įkasti, plokščiu paviršiumi į viršų (paguldėti), ne žeme, o šiaudais apdengti; juos vadina *Deivėmis* (=Deyves) ir ištikimai garbina kaip grūdų ir galvijų saugotojus.

Prie vertimo, žinoma, reikia pridėti ir gana smulkų komentarą:

⁸² S. Rostowski in J. Balys, *Liet. tautos. skait.*, II, 22.

⁸³ *Annuae Litterae Sotietatis Jesu anni 1600*, Antverpiae 1618, p. 550, cituojama in K. Būga, *op. cit.*, I, 144–145.

(1) Žodį *deivės* reikia laikyti bendru moteriškos lyties mitinių būtybių pavadinimu – tautosakos šaltiniai deivėmis vadina ir laumes, ir laimas, – o ne specifiniu akmenų vardu, šio žodžio vartojimas daugiskaita reiškia, kad turima reikalo su gausiomis antraeilėmis, nesuvereninėmis dievybėmis, priklausančiomis „namiškų dievų“, atskirai globojančių kiekvieną šeimyną ir ūkį, kategorijai.

(2) Šių deivių funkcijos – jos „grūdų ir galvijų saugotojos“ – atitinka Dalios, identifikuotos su *naudos* sąvoka, rolę ir turinį.

(3) Kaip ir kituose lotyniškuose to meto tekstuose, žodžio *horreum* vertimas į lietuvių kalbą sudaro sunkumų. Abstrakti sąvoka „sandėlis“ neatitinka jokio konkretaus pastato pavadinimo. Balio vertime⁸⁴ vartojama *klėtis* (=grūdų sandėlis) daro nebesuprantamą „galvijų globos“ funkciją. Grūdų konservavimo būdai ir šiam tikslui pritaikyti pastatai istorijos bėgyje keitėsi: dievo *Gabjaujo* bylą nagrinėdami, susidūrę su panašia problema mes buvome priversti *horreum* identifikuoti su kluonu⁸⁵.

(4) Tokia pat problema kyla ir Romos mitologijos tyrinėtojams: ir ten grūdų saugotojos dievaitės *Ops Consiua* aukuras laikomas (ar iš tiesų, ar tik simboliškai, – tai vėl naujas klausimas) *sub terra*⁸⁶, įkastas į žemę, o ne – kaip Balys klaidingai verčia mūsų nagrinėjamą tekstą – „iškastas iš žemės“. Pati pasisiūlanti, Romos specialistų panaudota, prielaida – kad toks deivės ar jos aukuro įkasimas į žemę atitinka archajišką grūdų konservavimo būdą – jų laikymą žemėje iškastuose skiepuose (taip dar mano vaikystėje Lietuvoje buvo žiemą laikomos bulvės), – nepatvirtinama, atrodo, archeologinių tyrinėjimų, nerandančių tokios rūšies pastatų liekanų.

(5) Kad ir kaip ten būtų, jau vien dviejų mitologijų – lietuviškosios ir romėniškosios – detalaus, jokiomis įtakomis nepaaiškinkamo atitinkamumo faktas pabrėžia mūsų nagrinėjamo teksto – ir su juo surišto konteksto – svarbą. Kita tos pat rūšies detalė – nurodymas, kad romėnų dievaitės altorius buvo laikomas pridengtas ir atidengiamas tik keliskart per metus jai skirtų švenčių proga – paaiškina, kodėl mūsų deivės – akmenys – buvo apdengtos tik šiaudais, o ne žeme. Ar iš to galima daryti išvadą – kaip tai daro Būga⁸⁷, nežinojęs romėniškojo atitikmens buvimo – kad tie akmenys ir buvę ne kas kita, o tik naminiai *arae* (aukurai), sunku pasakyti. Mūsų manymu, patsai klausimas neturėtų būti keliamas dilemos: ar aukuras, ar deivė? – forma: toks gerbiamas akmuo gali būti drauge ir deivės įsikūnijimo, jos „prisilaikymo“ vieta, jis gali būti atidengiamas jai skirtų ceremonijų metu, ant jo gali būti dedamos aukos deivei atsidėkoti ir iš jos ko nors maldauti.

(6) Paskutinė pastaba liečia akmens formą – jo plokščių į viršų atsuktą paviršių: Būga joje mato vieną iš argumentų, pagrindžiančių akmens kaip aukuro interpretaciją. Neprieštaraudami jam, bet vis dėlto atkreipdami dėmesį į tai, kad plokščia forma, tinkanti aukojimams, dar nespecifikuoja mūsų dievybės, o gali būti bendra visiems – arba bent daugumai – šventųjų akmenų, norėtume palyginti šiuos plokščius akmenis–deives su Rambyno kalne gulėjusiu *Laimai* skirtu didžiuliu taip pat plokščio paviršiaus akmeniu⁸⁸. Bet prie šito klausimo grįšime kiek vėliau.

Lieka dabar tik žengti paskutinį žingsnį, sugretinant tautosakos atskleistus davinius su istorinių šaltinių medžiaga. Palyginti tuos „didelius akmenis“ – t. y. akmens uolas, užsilikusias sodybose ir tik mitinėje pasąmonėje išsaugojusias kai kuriuos jų „šventumo“ aspektus – su jėzuitų užregistruotais irgi dideliais akmenimis–deivėmis. Palyginti taip pat jų semantinę krūvį: dalies, kaip turtingo gyvenimo, simbolį su grūdų ir galvijų globa. Šių dviejų planų sugretinimas leidžia suformuluoti tvirtą abiejų objektų, kuriuos skiria trijų šimtų metų laikotarpis, struktūrinės identifikacijos hipotezę.

Paskutinis likęs klausimas – šioms istorinės evoliucijos išskirtoms, dviejų rūšių šaltiniais paremtoms būtybėms bendro vardo nustatymas. Jėzuitų metraščio vartojamas deivių terminas, kaip jau sakėme, yra tik bendras plačios klasės antraeilių dievybių pavadinimas. Sudilstančius akmenis, matėme, galima įtikinamai laikyti *dalies* – arba *Laimos-Dalios* – vienu iš charakteringų pasireiškimo pavidalų.

⁸⁴ J. Balys, *op. cit.*, II, 22.

⁸⁵ Žr. *Vulcanus Jagaubis*, IV–1.

⁸⁶ Plg. G. Dumézil, *Consus et Ops*, in *Idées Romaines*, 1969, p. 293–296.

⁸⁷ K. Būga, *Rinkt. raštai*, I, 144–145.

⁸⁸ Otto Glagau in *Lietuvinkai*, p. 231–232.

Galima tad savęs klausti, ar nuo XVII a. vidurio minima laimės deivė (*Glücksgöttin*) *Laimelė*⁸⁹ – kurią tik vienas Praetorius apibūdina kaip gimimo deivę – nėra toji pati „grūdus ir galvijus“, t. y. naudą, globojanti naminė deivė, kurios *stabas* („idolum“) – ar aukuras – itin tiko privataus, draudžiamo kulto praktikai⁹⁰.

Algirdas Julius Greimas, *Lietuvių mitologijos studijos*, sudarė Kęstutis Nastopka, Vilnius: Baltos lankos, 2005, p. 192–224, 255–258.

⁸⁹ J. Balys, *Liet. liaudies pasaulėjauta*, p. 77–78, kaip seniausius *Laimelės* šaltinius šalia Praetorijaus (ca. 1690) nurodo lotyniškąjį Kleino giesmyno įvadą (1666) ir Brodowskio (prieš 1744) žodyno rankraštį.

⁹⁰ Neseniai Vilniuje pasirodžiusi studija (N. Vėlius, *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*, 1977), kuri mus pasiekė jau šį tekstą užbaigus, vieną savo skyrių pašvenčia *Laimių* analizei (p. 56–82). Žingeidus skaitytojas gali tuo būdu palyginti dviejų metodologijų, traktuojančių vieną ir tą pačią temą ir tuo pat metu, rezultatus.